

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
1	מבוא: בין שפה ושיח לתקשורת – מיכל חמו, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס
	שער ראשון: שיח ופרגמטיקה: היבטים תאורטיים והיסטוריים
	אשכול 1: עיונים תאורטיים בפרגמטיקה
	פאדי סקאנל
15	שפה ותקשורת
	רפאל ניר
45	שתיקה כפעולת דיבור
	אשכול 2: מושגי יסוד פרגמטיים במבט היסטורי
	אלדעה ויצמן
56	לקראת בחינה פרגמטית של פרשנות המקרא ושל תרגומיו
	תמר ליבס ומנחם בלונדהיים
76	פנטום הדיאלוג: משתתפים נפקדים על פי אפלטון, תוקידידס וסופוקלס
	דנה שלו
102	תאוריית שיח בעת העתיקה
	שער שני: שיח התקשורת בישראל: שפה, הקשר ומשמעות
	אשכול 3: תרבות, זהות ואידאולוגיה
	תמר כתריאל
121	סיפורי "עליות הצלה"

	אסתר שלי-ניומן
146	מסורת במשורה: חנוכה בעברית קלה
	נורית פלד-אלחנן
174	תסדיר אידאולוגי: כמה דוגמאות מספרי לימוד בהיסטוריה
	אשכול 4: מאפיינים ואמצעי עיצוב בשיח הציבורי
	זהר לבנת
207	"כמו בסרטים": כוחה הארגומנטטיבי של אנלוגיה בשיח הציבורי
	שאול שנהב
225	בעקבות השיח החסוי: גילוי קולות נסתרים בשיח פוליטי פומבי
	איילת כהן
247	נרטיב טל־ביוגרפי של צעדת מחאה: מ"זה קרה במצפה רמון" ועד "האמת העירומה"
	אשכול 5: חקר דיבור משודר
	מרטין מונטגומרי
271	הריאיון החדשותי המשודר
	גונן דורי-הכהן
320	"תודה לכתבנו": היבטים אינטראקציוניים בסיפור החדשותי בטלוויזיה
	מיכל חמו, זהר קמפף ולימור שיפמן
351	לעבור את "פיני הגדול" בשלום: אתגרים לכשירות התקשורתית של אישי ציבור בעידן הריאיון המדיוני
384	רשימת המשתתפים

פתח דבר

הספר שלפנינו הוא עדות לעוצמה המחקרית הנדירה של המפגש בין מחקר התקשורת והמדיה לבין חקר השיח על שלוחותיו, ביניהן חקר השיחה, הבלשנות החברתית והאנתרופולוגיה הלשונית.

המשתתפים בספר – מרביתם חוקרי שיח הפועלים במסגרת מחלקות לתקשורת – מעידים על מיסודו של חקר השיח כחלק בלתי נפרד ממגוון תחומי הדעת המרכיבים את מחקר התקשורת בישראל. תחילתו של שילוב זה בראשית שנות השמונים של המאה העשרים, עם הצטרפותם של שושנה בלום-קולקה ורפאל ניר לסגל המחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית בירושלים. באמצעות מחקריהם על שיח התקשורת, שיתופי הפעולה שלהם עם חוקרי תקשורת ממסורות אחרות ופעילותם בהוראה ובהנחיית תלמידים, קידמו השניים את ההכרה בחקר השיח כמרכיב הכרחי בהרכב סגל החוקרים, נושאי המחקר ותוכניות הלימודים בתקשורת המונים בישראל (להרחבה, ראו אדוני ופירסט, 2006).

מרבית המאמרים בספר הוצגו בכנס "בסוד שיח: מדיה, מבעים ומשמעות", שנערך באוניברסיטה העברית בירושלים בקיץ 2004, לרגל פרישתה של פרופ' שושנה בלום-קולקה לגמלאות; מחבריהם הם תלמידיה, עמיתה ושותפיה למחקר. הכנס ציין את עבודתה ותרומתה המשמעותית והייחודית של פרופ' בלום-קולקה לייסוד, לפיתוח ולביסוס חקר השיח על מגוון היבטיו, כתחום מחקר ודעת חשוב ומרכזי בחקר התקשורת. הספר שלפניכם אף הוא מצטרף לאותה מחווה לעבודתה פורצת הדרך בתחום של חקר השיח והתקשורת. לצד חוקרי שיח התקשורת משתתפים בספר חוקרים מתחומים אחרים, החל מלימודים קלסיים, דרך בלשנות וכלה במדעי המדינה ואנתרופולוגיה. הרכב משתתפים מגוון זה מעיד על האופי הבין-תחומי של חקר השיח, שחוצה גבולות מוסדיים ותאורטיים. אופי זה משתקף במגוון הרחב של מסגרות ניתוח ודיון המוצגות בספר, כמו גם בגיוון המתודי והצורני של המאמרים. תקוותנו וגם הערכתנו היא שמקרא הפרקים בספר זה, כולם או מקצתם, יפעל ולו במעט כדי לאשש את הטענה הפילוסופית, המתודולוגית והדיסציפלינרית, שהספר, החוקרים שתרמו לו והחוקרת שנוכחותה בולטת כל כך מאחוריו,

מייצגים יחדיו – הלוא היא ההצעה שהכנת השפה והשיח נזקקים לחקר התקשורת, כפי שחקר התקשורת נדרש להבנתם של שפה ושיח. ככלות הכול, "הילכו שנים יחדיו בלתי אם נועדו"?

יפעת מעוז

מנחם בלונדהיים

ראש המכון לקומוניקציה ע"ש סמארט

ראש החוג לתקשורת ועיתונאות ע"ש נח מוזס

מקורות

אדוני, ח' ופירסט, ע' (2006). מחקר התקשורת והוראתה: דילמות מובנות ופתרונות משתנים. ירושלים: מכון סמארט ומאגנס.

מבוא: בין שפה ושיח לתקשורת

מיכל חמו, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס

עניינו של ספר זה במארג הזיקות שבין שפה לבין תקשורת, כמושג וכמוסד. השאלות שהוא מעלה ממוקמות בצומת שבין זרמי מחקר וכלי ניתוח העוסקים בשפה, טקסט ושיח לבין מחקר התקשורת והמדיה, התרבות והחברה. ניתן להמשיג צמתים ומפגשים כאלה בשני אופנים כלליים: הראשון רואה שפה ותקשורת כמערכות שיש להן מאפיינים, תפקודים, ומנגנוני פעולה דומים. לפיכך הוא מציע דיון רחב היקף ועקרוני בשפה כתקשורת ובתקשורת כשפה; האופן השני מתמקד בשפה כמערכת סמיוטית, המהווה רכיב חשוב בעיצוב של מסרים תקשורתיים במדיה ובהבניית משמעות במסגרתם. לפיכך הוא עוסק במחקר פרטני ונקודתי של השפה בתקשורת. ניתן למפות את המאמרים שנכתבו לספר זה על פי שני צירי המפגש האלה.

תקשורת כשפה: שפה כמודל לתקשורת

אופן ההמשגה הראשון של המפגש בין שפה לתקשורת מבוסס על תפיסה של שפה כמערכת הבסיסית והראשונית שבאמצעותה הבריות מקדדות את המציאות, מייצגות משמעות, משנעות מידע ומקיימות אינטראקציות בין-אישיות וחברתיות. מנקודת מבט זו, דיבור ושיחה – שימוש בשפה במסגרת בין-אישית בהקשרים יום-יומיים – מציגים דפוסים בסיסיים ועקרונות יסוד של תקשורת. אלה מהווים את הבסיס לצורות אחרות של ייצוג, שינוע מידע ואינטראקציה – ביניהן שימוש בשפה בהקשרים מוסדיים ופורמליים, שימוש בשפה בתיווך טכנולוגי, דוגמת חליפת מכתבים ומסרונים או שיחות בטלפון ובאינטרנט (צ'אטים), ושימוש בה בתבנית חד-כיוונית, דוגמת טקסטים כתובים ומשודרים בתקשורת ההמונים על מגוון ערוציה. צורות אלה מבוססות על תשתית התקשורת הבין-אישית הבלתי אמצעית, בין דו-כיוונית ובין רב-כיוונית. הן נבנות על הדפוסים ועקרונות היסוד של הדיבור והשיחה, תוך פיתוחם והתאמתם של אלו לתנאים ולצרכים

של ההקשר החברתי, של התיווך הטכנולוגי ושל התבנית הכיוונית הנדרשת. הבחינה המחקרית של השימוש בשפה בהקשריה הטבעיים והרגילים במסגרת הזרמים של חקר השיח (discourse analysis) הניבה מגוון רחב של מושגים ומודלים לתיאור אופני הפעולה של שפה ושל שיח (לסקירה ולהרחבה ראו (Jaworski & Coupland, 1999). העיון בסוגיות השפה כתקשורת והתקשורת כשפה מבקש להיעזר במודלים אלה כמסגרות תאורטיות מקרוסקופיות להבנה של אופני הפעולה של כלל המערכות התקשורתיות, ובכללן תקשורת ההמונים, על ידי השאלתם מהעיסוק המקורי בתהליכים לשוניים נקודתיים לבחינה של תהליכים חברתיים רחבי היקף. כך, לדוגמה, מסגרות מושגיות העוסקות במבנה השתתפות באינטראקציה בין-אישית – במערך הכוחות והתפקידים של משתתפי השיח, עשויות לשמש לתיאור האופן שבו פונים גופי השידור לקהליהם ומעצבים אתם מערכות יחסים מתוכות טכנולוגית ומדומיינות. בדומה, מושגים וממצאים שפותחו במסגרת המחקר הפרגמטי על פענוח משמעות בתקשורת בין-אישית, עשויים לשפוך אור על האופן שבו טקסטים המשונעים בתקשורת ההמונים נצרכים, מתקבלים ומתפרשים בקרב קהליהם.

מאז העשורים האחרונים של המאה העשרים נעשו ניסיונות ליישם את התפיסה של חקר השיח בכלל ושל פרגמטיקת שיח (discourse pragmatics) בפרט כמקור תאורטי משמעותי להבנה של דרכי הפעולה וההיגיון הפנימי של תקשורת באשר היא. מגמה זו, הנסקרת בין השאר על ידי פאדי סקאנל בספר זה (ראו גם (Blum-Kulka & Hamo, 2011), עומדת במוקד השער הראשון של הספר. חמשת הפרקים הנכללים בשער מיישמים תאוריה מתחום פרגמטיקת השיח לבחינה של טווח רחב של תופעות חברתיות, הנבדלות זו מזו בהקשריהן התרבותיים והתקופתיים. על אף מגוון הנושאים וההקשרים, חמישתם חולקים הנחת יסוד מרכזית, שעל פיה השפה במהותה היא תופעה חברתית ודיאלוגית. הנחה זו מסתברת מתוך שתי בחינות מרכזיות: האחת מבוססת על העובדה ששימוש בשפה לעולם אינו תהליך מונולוגי, שבמסגרתו אדם מקדד את כוונותיו ומסריו כטקסט לשוני ותו לא, שהרי מסר לעולם משער קיומו של נמען. ככלות הכול, גם בנסיבות שהן מונולוגיות לכאורה – טקסט עיוני כתוב, הוראה הניתנת על ידי מעביד או ידיעה חדשותית המופיעה במהדורת החדשות הטלוויזיונית – הטקסט מעוצב מתוך התכוונות לנמענים ותשומת לב למצב הידע ולציפיות שלהם. יתרה מזו, משמעותם של מבעים אינה יכולה להיקבע מראש על ידי הכותבת או הדובר ולהתגלם בטקסט חד-משמעית וסופית, שהרי עשיית המשמעות לעולם תלויה בצד השני של המטבע – בתהליך הפענוח על ידי הנמענים.

הבחינה האחרת שבה יש לראות בשפה תופעה חברתית ודיאלוגית מתייחסת

לכך שכל שימוש בשפה מעוגן עמוק במערכת של יחסים חברתיים ומוסכמות תרבותיות. דוברים, כותבים, שומעים וקוראים נשענים תמיד על תפיסה מובלעת, מובנת מאליה, של מעין חוזה המחבר ביניהם ומכתיב את דרכי מעורבותם בתהליך התקשורת. בהתאם לכך, כל שימוש בשפה נשען על הנחה של מחויבות הדדית בין משתתפי התהליך התקשורתי, של אחריות של כל אחד מהם כלפי בני שיחו ושל חבות (accountability) שלהם למתן דין וחשבון על התנהגותם ולהצדקתה.

האשכול הראשון בשער מציג שני עיונים תאורטיים בפרגמטיקת שיח ובתרומתה להבנת התקשורת לסוגיה. הפרק הראשון, של סקאנל, עומד על האופי החברתי במובהק של שימוש בשפה, כפי שהוא משתקף במושגי יסוד של שני זרמי מחקר בולטים הנסקרים בפרק – פרגמטיקת שיח וחקר השיחה (CA – Conversation Analysis). סקאנל דן במחויבות הדדית כעקרון יסוד של שימוש בשפה ומציע להיעזר בעיקרון זה כתשתית להבנת האתוס התקשורתי של גופי שידור ברדיו ובטלוויזיה ואופני הפנייה שלהם לקהל המאזינים והצופים. מפגש זה בין חקר השיח לחקר המדיה הוא התשתית הפנומנולוגית לזרם המחקרי של חקר דיבור משודר (broadcast talk analysis), שסקאנל מציג במאמרו.

הפרק השני הוא מסה של רפאל ניר, המציגה בקצרה עיונים ראשוניים בשתיקה, לא כהיעדר תקשורת, אלא כפעולה תקשורתית נושאת משמעות. ניר משתמש בדרכי התבוננות מן המחקר הפרגמטי על פעולות דיבור ועל עיצוב משמעות בשפה על מנת להצביע על האופנים שבהם שתיקה עשויה להעביר מסרים מובלעים, על רגישותה להקשר התרבותי ועל הדרכים שבהן היא מומשגת ונדונה. כך מדגים מאמרו של ניר את האופן שבו נבחנת שפה במחקרי שיח – לא כמערכת סגורה ועצמאית הבנויה מאוצר מילים ומכללי דקדוק בלבד, אלא כמשאב להתנהגות תקשורתית המשולב במערכות סימנים אחרות, שיש לבחון את השימוש (או היעדר השימוש) בהן בפועל, בהקשר נתון (Jaworski & Coupland, 1999).

האשכול השני בשער מציג שלושה מחקרים היסטוריים, העושים שימוש במושגים ובדרכי התבוננות העולים מגישת פרגמטיקת השיח לבחינת זירות מובחנות. אלדעה ויצמן משתמשת במושגים פרגמטיים העוסקים בפענוח משמעות על מנת לתאר ולהבין את פרשנות המקרא, ומנתחת את התפיסות המשתמעות הן מהטקסט המקורי והן משכבות הפרשנות שבאו עליו, בנוגע לשפה ולשימוש בה. המאמר פורש יריעה רחבה החוצה זמנים ומקומות, החל מספרות המדרש משלהי העת העתיקה וימי הביניים ועד לקריאות המקראיות של מדרשנים ושל מתרגמים בני זמננו.

מאמרם של תמר ליבס ומנחם בלונדהיים מתחקה אחר הקשרו החברתי

של הדיאלוג, מתוך בחינה של מופעים מוכרים היטב שלו בספרות התקופה הקלאסית. הטקסטים שנבחרו לעיון חוצים תחומי דעת, וכוללים פילוסופיה (אפלטון), היסטוריה (תוקידידס) וספרות (סופוקלס), והם גם משקפים מגוון הקשרים חברתיים, ביניהם: זוג מבודד, שיח קבוצתי ושיח מצוֹתָת. מאמרה של דנה שלו מציג את השורשים העתיקים של העיסוק המחקרי-פרגמטי במיון פעולות דיבור, דרך בחינת מיונים של סוגי שימוש בשפה המוצעים על ידי אנשי העת העתיקה בטקסטים קלאסיים. שלו מצביעה על נקודות השקה והקבלה בין מיונים פילוסופיים עתיקים לבין מודלים פרגמטיים עכשוויים, ועל האפשרות להישען על הדיון בהן על מנת לפתח דיאלוג מחקרי בין פילולוגים לבין חוקרי שיח.

שלושת המאמרים באשכול מדגימים יחד כי תפיסות יסוד פרגמטיות ביחס לתקשורת חוצות גבולות זמן ומרחב, תרבות וסוגה. מתוך כך נראה שניתן להתייחס לרעיונות המרכזיים ולמושגי היסוד של הפרגמטיקה כאל תשתיות בסיס, מעין אטומים של תהליכי התקשורת, העומדים מעל לזמן ולמקום – לפחות בתוככי העולם המערבי. המשמעות המתורולוגית של הנחת רציפות כזו היא כפולה: ראשית, היא מזמינה שימוש במושגים ובכלים של פרגמטיקה השיח לבחינת טקסטים מן העבר, כדי להעשיר את הידע ההיסטורי שלנו ואת הבנתנו ההיסטורית לטיבם ולנסיבות היווצרותם של הטקסטים ושל העולם שבו היו נטועים. בד בבד, על פי הצבה התפתחותית של נקודת מבט זו, הטקסטים ההיסטוריים מגלמים את תפיסות היסוד והמוסכמות בדבר דרכי השיח המתנות את תפיסותינו כיום. כיוון שכך, חשיפת תפיסות מקובלות ביחס לשיח בעבר עשויה להעמיק ולהעשיר את הבנתנו את דרכי השיח והשיחה הנהוגות היום, ולגלות את המקורות של דרכי החשיבה העכשוויות שלנו על שיחה ועל שיח, ומתוך כך גם את מגבלותיהן. יתר על כן, המקורות מן התקופה הקלאסית מתעדים עולם שיח שבו התיווך הטכנולוגי רק החל להופיע והיה עוד צעיר לימים ומוגבל (Blum-Kulka, Blondheim, House, Kasper & Wagner, 2008). בחינה של תיעוד זה עשויה אולי לסייע לנו לבודד וללמוד את משמעות תהליכי התיווך הטכנולוגיים בתקשורת – בין אם אלה שהצטברו כאלפי השנים האחרונות ובין אם אלה המתפתחים בתזזיתיות לנגד עינינו – ואת השפעתם על דרכי השיח.

שפה בתקשורת: חקר שיח המדיה

אופן ההמשגה השני של הזיקות שבין שפה לתקשורת מבוסס על הבנה של

חקר השיח לא רק כמסגרת תאורטית, אלא גם כמתודולוגיה. מנקודת מבט זאת, המודלים והמושגים של חקר השיח הם "ארגז כלים" העומד לרשותנו לבחינת מגוון סוגיות מחקריות בהקשרים תאורטיים נבדלים.

שימוש כזה בחקר השיח מיושם במחקר על תרבות ותקשורת המונים בישראל, תוך שילוב של מושגים וכלי ניתוח השאובים ממגוון זרמים וגישות בחקר השיח: פרגמטיקת שיח, חקר השיחה, אתנוגרפיה של תקשורת ואנתרופולוגיה לשונית, בלשנות, בלשנות הטקסט, בלשנות חברתית וחקר הנרטיב. זרמים אלה מספקים מאגר כלי ניתוח עשיר, המיושם בגמישות לבחינת הביטויים הלשוניים הנקודתיים של מגוון תופעות וסוגיות, דוגמת שעתוק אידאולוגיה הגמונית בעיתונות הכתובה והמשודרת, משא ומתן וגם מאבק על יחסי כוחות חברתיים בין מרכז ופריפריה במרחב התקשורתי או תפקידה של טלוויזיה פופולרית בחיזוק זהות לאומית והשתייכות תרבותית.

תרומתו המתודולוגית הייחודית של חקר השיח לבחינת סוגיות כאלה היא האופי הפרטני והשיטתי של ניתוח תופעות מוחשיות בעיצוב הטקסט והשיח. השימוש בחקר השיח מאפשר לניתוחים כאלה לקשר בין שאלות מְקרוסקופיות על תפקודיהן והשפעותיהן האפשריות של תרבות ותקשורת לבין בחינת ההבניה והייצור שלהם ברכיבים מיקרוסקופיים ברמה הלשונית והטקסטואלית.

כפי שמדגימים המאמרים הנכללים בשער השני של הספר, הגישור בין רמת המקרו לרמת המיקרו שמציע חקר השיח מקדם את ההבנה המחקרית של תרבות ותקשורת לפחות בשני אופנים מרכזיים: ראשית, הוא מאפשר להתחקות אחר המנגנונים ודרכי הפעולה של תופעות תקשורתיות מקיפות, דוגמת שעתוק הגמוניה או עיצוב ושימור של זיכרון קולקטיבי, וכך הוא תורם לפירוט ולהעמקה של התיאור המחקרי שלהן; שנית, לעתים קרובות הוא משמש לתייעוד ריבוי הפנים של תופעות תקשורתיות ומקדם הבנה מורכבת שלהן. כך למשל, למול תפיסות תאורטיות ביקורתיות הרואות בספרי לימוד או במהדורות חדשות בטלוויזיה טקסטים סגורים, אשר משמרים אידאולוגיה הגמונית ומצמצמים את חופש הפרשנות של צרכניהם, ניתוח שיח פרטני של טקסטים אלה עשוי ללמד כי תפקוד זה אינו גורף ומוחלט: בספרי לימוד ניתן לאתר, לצד אמצעי עיצוב המשקפים ומשעתקים את ההגמוניה, רמזים לריבוי משמעות ולאפשרויות קריאה מתנגדות וחלופיות (ראו מאמרה של פלד-אלחנן), ומידת הסגירות של חדשות טלוויזיה משתנה תוך תלות בעיצוב של מבנה האינטראקציה שדרכה הן מוצגות (ראו מאמרו של דורי-הכהן).

מעבר להדגמת תרומה זאת, האשכולות הנכללים בשער השני של הספר מציגים מוקדי מחקר בולטים בשדה חקר שיח המדיה בישראל ובעולם. האשכול השלישי עוסק בזיקות בין זהות לאומית, ערכים תרבותיים וזיכרון קולקטיבי

בישראל, כפי שהן משתקפות במגוון רחב של זירות שיח ציבורי. זירות אלה נעות מסיקור חדשותי באמצעי התקשורת המרכזיים, דרך העברה תרבותית בעיתונים בעברית המיועדים לעולים ועד לדרכי ההנגשה של ההיסטוריה הישראלית בספרי לימוד. כל אחד מהמאמרים באשכול מציג מסגרת ניתוח שונה מעט ומתמקד בתופעות שיח אחרות. עם זאת, בכלם בולטת החשיבות של נרטיבים כטיפוס שיח משמעותי וטעון, המשמש לארגון המציאות מתוך נקודת מבט נתונה. בהתאם לכך, הם מדגימים שימוש בכלי ניתוח הבוחנים את האופן שבו מבנים טקסטואליים ואמצעי עיצוב לשוניים ופרה-לשוניים משמשים להבניית המציאות בסיפורים. דרך בחינה נקודתית של אמצעי עיצוב כאלה נוגעות מחברות המאמרים בסוגיות מפתח טעונות העומדות לא רק במוקד המחקר על תרבות וחברה בישראל, אלא גם במוקד של שיח ציבורי ער, דוגמת המחלוקת ביחס לאירועי מלחמת העצמאות והסכסוך הערבי-ישראלי. כך, הן מדגימות את ההשלכות מרחיקות הלכת של תופעות לשוניות נקודתיות ואת הרלוונטיות של חקר שיח לדיון בשאלות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות.

במסגרת זאת של התבוננות בנרטיבים, תמר כתריאל עוסקת בעיצוב סיפורי עלייה לישראל כסיפורי הצלה, עיצוב המשקף את האתוס הישראלי של הזרם המרכזי. אך במקביל להצבעה על תפקודה של תבנית נרטיבית זאת כשעתוק של מסגרת הגמונית, כתריאל מצביעה גם על מסגרות נרטיביות מתחרות, המערערות על תפיסת העולם הרווחת ומציעות נקודות מבט חלופיות.

אסתר שלי-ניומן עוסקת בעלייה לישראל לא כתוכן של טקסטים וסיפורים, אלא כתהליך של היטמעות ולמידה. במסגרתו של תהליך זה העולים אמורים לרכוש לא רק שפה, אלא גם לאמץ סולם ערכים וזהות ולקבל על עצמם את ההבניה ההגמונית של התודעה ההיסטורית. היא עוסקת בתפקיד שממלאים עיתונים בעברית קלה כאמצעים בתהליך למידה כפול זה, דרך הטקסטים שמציעים עיתונים אלה לקוראיהם לקראת חג החנוכה. הטקסטים מציגים בפני העולים את המסורת היהודית-ישראלית, תוך שהם מעבירים במובלע אידאולוגיה לאומית. כך, הם מתפקדים כאמצעים להטמעת העולים בקולקטיב הישראלי במישור הלשוני והתרבותי כאחד.

נורית פלד-אלחנן דנה בספרי לימוד היסטוריה כטקסטים אידאולוגיים. היא מיישמת לבחינתם ניתוח מולטי-מודלי, שעיקרו בחינת השילוב בין שימוש בשפה לבין שימוש במערכות סימנים אחרות, חזותיות ומרחביות, בהקשרים נתונים. פלד-אלחנן מצביעה על בניית האופי האידאולוגי של הטקסט בפועל, דרך ניסוח הטקסט המילולי, בחירת התמונות וארגון היחסים בין רכיבים אלה על הדף. על בסיס ניתוח זה, היא דנה באפשרויות הפרשנות השונות של הטקסט הלימודי ובחשיבות של פיתוח מיומנויות פענוח, שתאפשרנה קריאה

ביקורתית הרגישה הן לכל אחד מאמצעי העיצוב בפני עצמו והן לשילוב ביניהם.

המאמרים באשכול מדגימים אפוא את הקשרים בין ניתוח שיח וטקסט לבין שתי מסורות מרכזיות בחקר תקשורת ההמונים: האחת – הגישה הפרשנית-תרבותית – מתמקדת בתפקודים הטקסיים של תקשורת המונים כזירה לעיצוב זהות וערכים ולקידום תחושת שייכות וסולידריות לאומית וחברתית; האחרת – הלוא היא הגישה האידיאולוגית-ביקורתית – בוחנת תקשורת המונים ככלי שרת בידי בעלי הכוח בחברה, המשמש אותם לשימור יחסי כוח ולשעתוק תפיסת עולם הגמונית (ליבס, תשס"ג). המאמרים באשכול מציגים שילוב של נקודות מבט של חקר התרבות ושל תאוריות ביקורתיות, ועל בסיסו הם מתעדים את המורכבות וריבוי המשמעויות של טקסטים תרבותיים.

האשכול הרביעי עוסק באחת מסוגיות המפתח בחקר שיח התקשורת – זיהוי המאפיינים הייחודיים של שיח המדיה, המכוננים אותו כזירה ציבורית. שאלה זו עומדת במוקד דיון מחקר נרחב בקרב תאורטיקנים של תקשורת וחוקרי תקשורת פוליטית בדבר מעמדה של תקשורת ההמונים כפורום לדיון ציבורי וכשוק דעות. בין מוקדיו של דיון זה מצויים שאלת המאפיינים הרצויים והמצויים של המרחב הציבורי, בחינתם בהקשרים היסטוריים והניסיון להגדיר תנאים בסיסיים ההכרחיים לקיום דיון ציבורי דמוקרטי ראוי (ראו לדוגמה Calhoun, 1992). מעבר למרחב הציבורי כשלעצמו, דיון מחקר זה נוגע גם בסוגיית הממשקים בין המרחב התקשורתי לבין חיי היום-יום, שבמסגרתם מתווכת ההשפעה של מסרים ומידע מן המדיה דרך תקשורת בין-אישית ושיחות פרטיות (The Annals, 2006; Katz & Lazarsfeld, 2006).

במסגרת חקר שיח התקשורת מתורגמות שאלות רחבות ועקרוניות אלה לניסיון להתחקות אחר אמצעי העיצוב הנקודתיים המבנים את אופיו הציבורי של השיח במדיה, ואחר דפוסי השיח המאפשרים להבחין בינו לבין שיח פרטי. במסגרת זאת, חוקרי דיבור משודר עוסקים בין השאר בכיטויים הלשוניים של הפנייה בתקשורת ההמונים המשודרת לקהל מבזר, שאינו נוכח פיזית, או בהתמודדות של דמויות ציבוריות עם אתגרים ביחס לאותנטיות שלהן. תופעות אלה ותופעות דומות אחרות נתפסות כמאפיינים מכוננים של שיח ציבורי המעצבים את אופיו הייחודי (ראו מאמרו של סקאנל). הניסיונות לאתר בשיח עדויות מוחשיות לאופי הציבורי של טקסטים משודרים נועדו לספק תשתית להבנה של מנגנוני הפעולה שלהם, של השתלבותם בתהליך הדמוקרטי ושל תפקודיהם הציבוריים-פוליטיים.

שלושת המאמרים באשכול מציעים שלוש נקודות מבט על סוגיה מחקרית זו. הם משקפים יחדיו את הרבגוניות ואת ההשתנות המתמדת באופיו של

המרחב הציבורי-תקשורתי, בדפוסי השיח האופייניים לו ובזהות המשתתפים בו. מאמרה של זהר לבנת מבוסס על תפיסת העיתונות הכתובה כשוק דעות וכזירה למשא ומתן סביב משמעויותיהם והשלכותיהם של אירועים חדשותיים. המאמר בוחן את תפקידם של אמצעים רטוריים בעיצוב טיעונים בדיון הציבורי, תוך התמקדות באחד מהם – האנלוגיה. באמצעות תיעוד השתלשלות השימוש באנלוגיות במהלך הסיקור העיתונאי של פרשת לכידת אוניית הנשק "קארין איי", לבנת מדגימה את אופיו הרב-קולי של המרחב התקשורתי, המאפשר דיאלוג בין עמדות מתחרות בדיון הציבורי.

בעוד לבנת חוקרת את הדיון הציבורי בעיתונות כזירה בפני עצמה, מאמרו של שאול שנהב בוחן את הדיון הציבורי-תקשורתי כשלב אחד בתהליך פוליטי רחב יותר, שראשיתו בשיח פנימי בתוך מוסדות השלטון. שנהב מדגים כיצד ניתוח שיח פרטני של התבטאויות פומביות של פוליטיקאים יכול לשמש לחשיפת עקבותיהם של טיעונים, סוגיות ומידע חסויים, שאינם זוכים לביטוי מפורש וגלוי בסיקור התקשורתי. העדויות הטקסטואליות ששנהב מביא לעקבות כאלה ממחישות, כי בין המרחב הציבורי לזה הפרטי ובין פוליטיקה לתקשורת מתקיימות כל העת זליגות והשפעות הדדיות.

שטטוש הגבולות ההולך וגובר בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי זוכה בשנים האחרונות לתשומת לב מחקרית רבה, הן של תאורטיקנים של תקשורת והן של חוקרי שיח התקשורת. על פי הטענה, ניכרת מגמה של פריצת גבולותיו של שוק הדעות המסורתי, שבמסגרתו מומחים ופרשנים טוענים טענות, ולצדו, ולעיתים במקומו, מתהווה מרחב ציבורי רגשי, שבמסגרתו אנשים פרטיים מספרים את סיפוריהם (Gamson, 1999; Livingstone & Lunt, 1994; Lunt & Stenner, 2005). תופעה זו עומדת במוקד מאמרה של איילת כהן, הבוחנת את עיצוב דמותה של ויקי קנפו בתקשורת הישראלית. סיקור המחאה של ויקי קנפו, אם חדהורית ממצפה רמון, כנגד המדיניות הכלכלית-חברתית של ממשלת ישראל ב-2003, מדגים את הנוכחות הגדלה של אנשים "מן השורה" במרחב הציבורי, ואת הערך החיובי המיוחס כיום לעדות, לסיפור אישי ולרגש, כמקורות לביסוס טיעונים בדיון הציבורי וללגיטימציה של השתתפות בו. כהן מנתחת את האופן שבו קנפו ואמצעי התקשורת המסקרים אותה פעלו יחדיו להבניית הדמות והביוגרפיה שלה. ניתוח מקרה מבחן זה מדגים את מורכבות יחסי הכוחות בין התקשורת לבין האנשים המסקרים בה, את המתח בין מתן קול לאדם הפשוט וכבוד לנקודת מבטו לבין החפצה שלו וניצולו ליצירת סנסציה, ואת כפל הפנים של קרבנות, כעמדת חולשה וכעמדת כוח כאחד.

האשכול החמישי בוחן פורמטים וסוגות מגוונים של דיבור משודר בטלוויזיה, באמצעות כלים לניתוח אינטראקציה. שלושת המאמרים גם יחד מעידים על

אינטראקציה האופי הדינמי וההיברידי של שיח טלוויזיוני. הם עוסקים בשינויים התכופים ומרחיקי הלכת המתחוללים במבנים, בנורמות ובמאפייני השיח של סוגות דיבור משודר, בריבוי מקורות ההשפעה עליהן ובהשפעות ההדדיות בין סוגות. שלושת המאמרים מצביעים על חשיבות מסגרת הניתוח של מבנה השתתפות בחקר דיבור משודר: הם בוחנים את חלוקת התפקידים, הזכויות והחובות, יחסי הכוחות והעמדות של המשתתפים בשיח בפועל, ונשענים על ניתוח זה כתשתית לדיון בהיגיון הפנימי, במשמעויות ובתפקודים של הטקסט התקשורתי כמכלול.

כך, שלושת המאמרים ממחישים את הרלוונטיות של חקר שיח, ובפרט של ניתוח אינטראקציה, למסורות מוכרות בחקר העיתונות. הם מדגימים כי דפוסי שיח בסוגות של דיבור משודר משקפים ומעצבים ערכים מקצועיים ותפקודים ציבוריים-פוליטיים של תקשורת ועיתונות, ולפיכך, ניתוח פרטני של דפוסי שיח עשוי לסייע בתיעודם של שינויים בערכים ותפקודים אלה. כך למשל, מעמדו של הריאיון הפוליטי כזירה מרכזית לתביעת חבות מאנשי ציבור, שבמסגרתה ממלאים עיתונאים את תפקידם ככלבי השמירה של הדמוקרטיה, מכונן בין היתר על ידי תופעות שיח מיקרוסקופיות, דוגמת ההימנעות של מראיינים מתגובות הד. דוגמה אחרת היא המרכזיות הגוברת של ביטוי רגשות במרחב הציבורי, כפי שהיא משתקפת באוצר המילים ובמבנים התחביריים האופייניים לשאלות שמפנים עיתונאים לאנשים שהיו עדים לאירועים חדשותיים. בד בבד, שינויים במבנה הצגת ידיעות חדשותיות בטלוויזיה עשויים להעיד על התפתחויות במעמדה של אובייקטיביות כאתוס מקצועי.

במקביל, המאמרים בחלק זה ממחישים גם את תרומתו של ניתוח שיח פרטני לבחינה של סוגיות מפתח בחקר תקשורת פוליטית. כך לדוגמה, אנו למדים מהם שלמבני ההשתתפות המשתנים במהדורות חדשות עשויות להיות השלכות על מידת המעורבות של הצופה בתהליך הפוליטי, ושנורמות השיח המורכבות הנוצרות במצבים של עירוב בין סוגות עשויות להשפיע על יחסי הכוחות בין פוליטיקאים לבין אנשי התקשורת המראיינים אותם.

מאמרו של מרטין מונטגומרי עוסק במורכבות של סוגת הריאיון החדשותי דרך בחינה של שלוש מבין תת-הסוגות המרכיבות אותה: ראיון החבות עם אישי ציבור, ראיון החוויה עם עדים לאירועים חדשותיים וראיון המומחה. כל אחת מתת-סוגות אלה מציגה תפיסה שונה של אופי המרחב הציבורי, של ידע במסגרתו ושל תפקידי המוסד המשדר וקהל הצופים בתהליך הדמוקרטי. דפוסי השיח ומבני ההשתתפות הייחודיים של כל תת-סוגה משקפים תפיסות אלה, ובה בעת מכוננים ומעצבים אותן.

גונן דורי-הכהן נשען על הידע המחקרי על סיפורים בחדשות ובשיחת יום-

יום על מנת לתאר את המבנים השונים של הצגת ידיעות בחדשות הטלוויזיה. הוא מבחין בין מבנים המאפשרים לאנשי החדשות לשלב הערכה ביחס ליריעה חדשותית, לבין מבנים שמוותרים את התפקיד ההערכתי-פרשני בידי הצופה, ומעלה שאלות בדבר ההשלכות של מבנים אלה על מעורבותו של הצופה בתהליך הדמוקרטי ועל התפקוד ההגמוני של חדשות הטלוויזיה.

מאמרם של מיכל חמו, זוהר קמפף ולימור שיפמן, החותם את השער ואת הקובץ, עוסק במגמה של טשטוש הגבולות בין פוליטיקה לבין בידור, המסתמנת בשנים האחרונות. המאמר מנתח ביטוי נקודתי וקיצוני למגמה זו – ראיונות שעורכת דמות בדיונית עם פוליטיקאים במסגרת תכנית הומור, המכונים במאמר "ראיונות מדיוניים". ניתוח אופן ההתמודדות של פוליטיקאים עם האתגרים הייחודיים שמציבים בפניהם ראיונות כאלה מצביע על כך שבסביבה היברידית ודינמית, שבה נפרצים גבולות בין סוגות ובין מרחבים, לכשירות התקשורתית של פוליטיקאים וליכולתם להבין את נורמות השיח של הסוגה הייחודית ולהסתגל אליהן יש השפעה מכרעת על יחסי הכוחות בינם לבין המראיינים. כך מפגיש מאמר זה בין טיבם של מבעים לשוניים, החוקים הבלתי כתובים של המדיה וההקשר התרבותי-פוליטי הרחב יותר.

מפגש מעין זה הוא משל למהלך העולה מכלל המאמרים בקובץ, שמצביעים כמכלול על הפוריות של המפגש בין חקר השיח והשפה לבין חקר המדיה והתקשורת. המגוון הרחב של מושאי מחקר, סוגיות חברתיות-תרבותיות ושיטות ניתוח המיוצגים בספר, מעיד על תרומתו התאורטית והמתודולוגית של חקר השיח במחקר על תקשורת ותרבות.

המגוון גם מציג אתגר צורני ככינוסם של מחקרים אלה בספר אחד. בחרנו לשמור על הייחוד הקולי והדיסציפלינרי של כל אחד ואחת מהמחברים ועל המקובלות במסורות הכתיבה המדעית שלהם, תוך הקרבת האחידות בכתיבה הטכנית. כך, הספר מכיל שיטות תעתוק וציטוט שונות. אנו מקווים שריכוז זה אינו מטשטש את הנחות היסוד המשותפות ואת הזיקות בין המאמרים. לאור ההתרחבות המתמדת של העניין בצמתים שבין שפה ושיח לבין תקשורת ותרבות, לא נופתע אם באסופות עתידיות עוד יוסיפו ויתרחבו מנעדי הקולות והחיבורים התאורטיים והמתודולוגיים המעצבים את שדות המחקר המתפתחים של חקר השיח וחקר שיח התקשורת.

בגיוון מעין זה יש עוצמה רבה, כדברי בעל "ערוך השולחן" על קורפוס רב-קולי אחר: "כל התורה כולה נקראת 'שירה', ותפארת השיר היא כשהקולות משונים זה מזה, וזהו עיקר הנעימות. ומי שמשוטט [...] יראה נעימות בכל הקולות המשונות זה מזה".